

**ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ
ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ
ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ
МУЗЕЙИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШГА
ОИД ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАР**

Мақолалар тўплами

Тошкент – 2023

**“Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи
музейини шакллантиришга оид долзарб масалалар”
Республика илмий-амалий конференциясига тақдим
этилган мақолалар тўплами**

Масъул муҳаррир:

Ш.Ш.Миноваров

Таҳрир ҳайъати:

**З.И.Мунавваров, Г.Ж.Ғаниева,
М.Б.Раҳманкулова, И.Т.Ибрагимов**

Тўпламга киритилган йиғирмадан ортиқ мақолаларда Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази таркибида ташкил этилаётган Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси тарихи музейига оид назарий, услубий ва амалий масалалар кўриб чиқилган. Уларда мазкур кўп профили илмий-маърифий муассасанинг серқирра фаолиятини самарали ташкил этишга қаратилган амалий таклиф ва тавсиялар олға сурилган.

© Ўзбекистондаги Ислом
цивилизацияси маркази , 2023 й.
© “Zilol buloq” нашриёти, 2023 й.

Раҳманкулова Матлуба Бойхурозовна,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизация маркази,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУҚОВАСОЗЛИК
САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС
ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ: ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
МУҚОВАЛАРИ МИСОЛИДА**

Аннотация. Мақолада темурийлар даври муқовасозлигининг ўзига хос жиҳатлари, муқовасозликда қўлланган техник усуллар, муқова намуналари ҳақида мулоҳазалар билдирилган ва темурийлар даври муқовасозлиги мавзусини музейда намоиш этишга оид таклифлар билдирилган.

Калит сўзлар: муқовасозлик, темурийлар, Шоҳрух мирзо, Бойсунқур ибн Шоҳрух, техник услублар, Ҳирот муқовасозлиги.

Ташқи ҳимоя қобиғи ҳисобланган муқовалар қўлёзмани безатишда бадиий восита сифатида китобнинг қимматини белгилайдиган муҳим жиҳатлардан бири бўлган. Муқовасозликнинг қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги ҳақида тарихий манбаларда маълумотлар учрамайди, лекин илк ўрта асрлардаёқ Шарқий Туркистон ва Мисрда муқовасозлик маълум бўлган. Туркий халқларга хос муқовасозлик тарихининг бошланиши Шарқий Туркистонда яшаган уйғурлар билан боғлиқ. XX аср бошларида немис экспедицияси тадқиқотлари натижасида Этнология музейи (Museum für Völkerkunde) илмий ходими Альберт фон Ле Кок (1860–1930) томонидан Хара Хото харобаларидан топилган моний қўлёзмалари орасидан муқованинг икки бўлаги аниқланади: рангли ва зарҳал фон устида акс этган нафис кесилган чарм бўлаклари, археология маълум-

мотларга таянилган ҳолда, VI–IX асрларга мансуб деган хулосага келинган¹ (1-расм).

Мисрда муқовасозлик тарихи христиандинига эътиқод қилган коптлардан² бошланган. Копт муқоваларининг жилдидаги илк безаклар бўёқ билан чизилган, копт қабртошлари ва матоларидан олинган оддий геометрик шаклларни ифодалаган. Бизгача сақланиб қолган энг қадимги араб ёзувидаги қўлёзма муқоваси сифатида Тулунийлар даврига (868–905) оид катта ҳажмдаги (49,3х67 см) Қуръони карим муқоваси мисол қилиб кўрсатилади. Муқованинг жилд асоси кедр дарахти ёғочидан ясалган, жилднинг ташқи томони фил суяклари, турли хил дарахт бўлаклари қадаб безатилган (2-расм). Бугунги кунда ушбу муқова Берлиндаги Ислом санъати музейида (Museum für islamische Kunst) сақланади³.

 Teil eines Buchdeckels. Natürliche Größe.	
1-расм. Хара-Хото харобаларидан топилган VIII–IX асрларга оид муқова қолдиқлари	2-расм. Қуръони каримнинг Тулунийлар даврига (VIII–IX асрлар) оид қўлёзмаси учун бажарилган муқова

¹ Le Coq Albert von. Chotscho Facsimile-Wiedergaben der wichtigeren Funde der Ersten königlich preussischen Expedition nach Turfan in Ost-Turkistan. – Berlin: Dietrich reimer, 1913. – P.8.

² Копт – араблар Мисрни босиб олгандан сўнг Ислом динини қабул қилмаган мисрликлар ўзларини копт деб атаганлар.

³ Sarre F. Islamische Bucheinbände. Buchkunst des Orients. – Berlin, 1923. Tafel I.

Мовароуннахр ва Хуросон халқлари араблардан ислом дини, араб ёзувини қабул қилиш билан бирга, уларга хос китобат, жумладан, муқовасозлик технологияси амалиётидан ҳам фойдаланган. Жанубий Арабистон чарм ишлаб чиқаришнинг қадимий марказларидан ҳисобланса-да, араб ёзувида битилган китобларни муқовалаш тарихи айнан бу ҳудуд билан боғлиқ эмас. Ғарб олимлари VII аср ўрталарида араблар Мисрни забт этгандан сўнг, коптлар дастлаб мусулмонларга хизмат қилиб, улар учун китоб тайёрлаган бўлса, кейинчалик бу технологияни уларга ўргатган деб ҳисоблайди ва тадқиқотларда “муқовасозлик Нилдан Шарқий Туркистонга тарқалган”¹, бунда “христианликнинг несторийлар оқимининг Яқин ва Ўрта Шарқ бўйлаб кенг тарқалиши ўз таъсирини кўрсатган”² деган фикрни илгари суради.

Турк олимлари ўз тадқиқотларида³ Ғарб олимлари фикрига эътироз билдирган ҳолда, Шарқий Туркистонда яшовчи монийликка эътиқод қилган уйғурларнинг муқовасозлик шаклланиши ва ривожланишида коптларнинг таъсирини инкор этиб, араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозлиги ривожда уйғур туркларига хос муқовасозликнинг аҳамиятини таъкидлашади.

Фикримизча, араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозлиги шаклланиши ва ривожда нафақат коптларга, балки Шарқий Туркистон уйғурларига хос муқовасозлик ҳам сезиларли таъсир кўрсатган. Уйғур турklar ислом

¹ Grohmann A., Thomas Walker Sir. Denkmäler islamischer Buchkunst. – Leipzig: Pantheon, 1929. – P. 45.

² Aga-Oglu M. Persian Bookbindings of the Fifteenth Century. – Ann Arbor, 1935. – P. 1.

³ Қаранг: Binark I. Eski kitapçılık sanatlarımız. – Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975. – 162 p.; Aritan A. S. The Turkish art of book binding // Turkish book civilisation. – Istanbul: Kültür AS, 2008. – P. 60-97; Aritan A. S. Batı dünyasının türk cild tarihine bakışı ve türk cild san'atı'nın tarih içindeki gelişimi // İSTEM, 2010. – № 15. – S. 169-192.

диниини қабул қилгандан сўнг, IX асрда Аббосийлардан (750–1258) бўлган халифа Муътасим Биллоҳ (833–842) ҳимояси ва ҳомийлиги остида Дажла дарёси бўйида бунёд этилган Самарра шаҳрига келиб ўрнашади ва муқовасозликни ислом олами бўйлаб кенг тарқатади, бунинг натижасида Ироқ ва Хуросон шаҳарлари муқовасозликнинг ривожланган марказларига айланади. Бундан ташқари, 1908 йилда Рус География жамиятининг Мўғул-Сичуань экспедицияси аъзоси П.К.Козлов (1863–1935) томонидан Жанубий Мўғулистондаги Хара Хото шаҳри харобаларидан топилган муқова қолдиқларини профессор С.Ф.Ольденбург (1863–1934) таҳлил қилиб, уларнинг XIII асрга оидлигини аниқлаган¹. Ушбу муқова безаклари чарм ипларни ёпиштириш орқали бажарилган, шакллар бир-бирига уланган айланачалардан ҳосил қилинган. Жилднинг марказида чирмашган чизиқлардан иборат безак медальон вазифасини ўтайди ва унинг кўриниши бурчак қисмда ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган (3-расм).

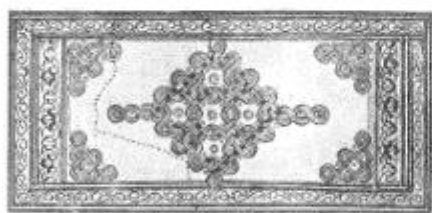
Араблар муқовани – жилд (таржимаси – тери), муқовасозликни – тажлид (тери қоплаш), муқоваланган китобни – мужаллад деб атаган. Машҳур саёҳатчи ва географ Шамсуддин ал-Муқаддасий (946-991) “Аҳсан ат-тақсим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”) асарида яманликлар гўзал муқовани жуда қадрлашганини ёзади². Ибн ал-Надим (ваф. 987-88) “Китоб ал-Фихрист” асарида IX аср бошларида ал-Маъмун кутубхонасида Ибн Абул Ҳариш, Голиб ал-Маъмун

¹ Козлов П. Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. Экспедиция Русского Географического Общества в Нагорной Азии 1907-1909 года. – Москва: Государственное издательство Географической литературы, 1947. – С.110-111.

² Al-Muqaddasi, Shams al-Din Muhammad. Ahsan al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim. Partial ed. and tr. G.S.A. Ranking and R.F. Azoo. – Calcutta, 1897. – 331 p.

Аббосий ва бошқа таниқли муқовасозлар ишлагани¹ ҳақида ёзади.

Миср ва Сурияда мамлуклар ҳукмронлиги даврига (1250–1517) оид муқовалар араб ёзувидаги қўлёзмалар муқовасозликнинг ўзига хос гўзал намуналарини ташкил этади (4-расм). Мамлук муқоваларида дастлаб геометрик шакллардан ташкил топган безаклардан фойдаланилган, XIV асрдан бошлаб марказий медальон ва арабеска безакларни қўллаш анча кенг ёйилган. Безакларда айнан олдинги геометрик шаклларни қўллаш давом этиб келса-да, бу шаклларнинг бир-бирига чирмашган, сертугун нафис безаклар билан уйғунлашган яхлит бирликлар жилднинг ўзига хослигини кўрсатади, рангли чарм фон устида тасвирланган чармни кесиб ҳосил қилинган нафис гуллар, ўсимликлар ёки зарҳалланган геометрик безакларнинг қўлланилгани уларнинг характерли жиҳатини ифодалайди².

3-расм. Хара Хото шахри харобаларидан топилган XIII асрга оид муқова.

4-расм. Мамлук муқоваларидан намуна. Қуръони карим муқоваси.

Шарқ муқовасозлик тарихининг ривожланган даври

¹ Muhammad ibn Ishaq Ibn al-Nadim. The Fihrist of al-Nadim: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture. Editor, translator Bayard Dodge. – New York: Columbia University Press, 1970. – P.18.

² Қаранг: Ohta A. Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE. – PhD Thesis. SOAS, University of London, 2012. – P. 559.

Темурийлар даврига бориб тақалади. 1397 йилда Амир Темур ўғли Шохрух мирзога (1377–1447) Хуросон ўлкасини суюрғол қилиб беради. Шохрух мирзо вафот этгунга қадар (1447 йилгача) эллик йил давомида Ҳиротда яшайди. Самарқанд давлат пойтахти бўлса-да, унинг ҳукмронлиги даврида Ҳирот ҳунармандчилик ва санъат борасида шухрат қозонган йирик, чиройли шаҳарлардан бири сифатида дастлаб Темурийларнинг, кейинчалик бутун Ўрта Шарқнинг маданий марказига айланди. Мирзо Улуғбек (1394–1449) бошқарувидаги Самарқанддан фарқли равишда, бу ерда аниқ фанларга эмас, кўпроқ ижтимоий фанларни ривожлантиришга, санъат, адабиёт ва тарихга катта эътибор қаратилди. Амир Темур томонидан Мовароуннаҳрга олиб келинган суриялик ва мисрлик усталар фаолияти натижасида Ҳиротда бошланган муқовасозлик санъати Шохрух мирзо ҳомийлигида ўзининг юқори даражасига эришди. Бутунги Афғонистон, Эрон ҳамда Ўрта Осиё яхлит бир давлат сифатида Темурийлар томонидан идора этилгани учун туркий халқлар маданияти қисман Хуросонда, айниқса пойтахт Ҳиротда тараққий этди. Бу, ўзбек маданиятининг энг порлоқ даврларидан бири ҳисобланади.

Санъатга ҳомийлик Шохрух Мирзо саройи билан чекланиб қолмаган, балки у турли вилоятларга тайинлаган ҳокимлар нафис санъат асарларини яратишда бир-бирлари билан рақобатлашдилар. Шохрух мирзо ҳукмронлиги даврида Шероз, Язд ва Исфаҳонда Искандар Султон (1384–1415), Шерозда Иброҳим Султон (ваф. 1435)¹, Самарқандда Мирзо Улуғбек, Ҳиротда Бойсунқур Мирзо

¹ Қаранг: Aubin J. Le mécénat timouride a Chiraz // *Studia Islamica*. No. 8 (1957). – P. 71-88; Aubin J. Timurluların Şiraz'da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu // *Belleten*, Cilt LI, Sayı: 200, Ağustos, 1987. – S. 965-979; Francis R. Nasr al-Soltani, Nasir al-Din mozahheb et la bibliotheque D'Ebrahim Soltan A Shiraz // *Studia Iranica* №30, 2001. – P. 87-104; Uluc L. An Iskandarnama of Nizami produced for Ibrahim Sultan // *Muqarnas* Vol. 30, 2013. P. 235–253.

(1397–1433) Темурийлар китобати шакллашига ўз ҳиссасини қўшди. Бу даврда Ҳирот билан бир қаторда, Бухоро, Табриз, Машҳад, Шероз, Бағдод каби санъат марказларида ҳам Темурийлар даври бадиий муқоваларининг энг гўзал намуналари яратилди. Ҳиротдан ташқарида турли ўлкаларда ҳукмронлик қилган Темурий шаҳзодалар пойтахтдан намуна олганлар ҳамда шоирлар, мусиқачилар, хаттотлар, мусаввирлар, муқовасозларга эътибор бериш, уларни турли ҳудудлардан жалб этиш билан ўзлари ҳукмронлик қилган ўлкаларнинг нуфузини оширишга ҳаракат қилганлар. Шубҳасиз, моҳир усталар билан бирга, пойтахтга хос бадиий услубларни узоқ ўлкаларга олиб келиш вазифаси шаҳзодалар томонидан амалга оширилган. Темурийлар салтанати вилоятларида бажарилган муқова намуналарининг техник маҳорат ва декоратив услубида Ҳиротга боғлиқлик кўзга ташланади.

Темурий шаҳзода Ғиёсиддин Бойсунқур ибн Шохрух Ҳиротда асос солган сарой илмий муассасаси ва кутубхонаси Шарқ китобати, жумладан, муқовасозлик тараққиётида янги даврни бошлаб берди. Бойсунқур Мирзо отаси Шохрух Мирзонинг ноиби сифатида 1420 йилда Табризга юборилади. Унинг 1420 йил 21 ноябрда Табризга келгани ва ўзи билан китобат усталари Сайид Аҳмад Наққош, Хожа Али Мусаввир билан бирга муқовасоз уста Қавомиддин Мужаллид Табризийни Ҳиротга олиб келганлиги Дўст Муҳаммад (ваф. 1560 й.) томонидан 1544 йилда Сафавийлардан бўлган Баҳром мирзо учун (1517–1549) тайёрланган мажмуада¹ келтириб ўтилган. Бойсунқур мирзо усталарга Бағдодда жалойирийлардан бўлган Аҳмад Жалойир ибн Султон Увайс (1382–1410) учун тайёрланган жунгдан² андоза олган ҳолда, энг яхши услубдаги мажмуа

¹ Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2154; Roxburgh D.J. Disorderly conduct: F.R.Martin and the Bahram Mirza album // Muqarnas 15, 1998. – P. 32–57.

² Қаранг: Roxburgh D. Jong. Illustrations of Persian Jongs / Encyclo-

тайёрлашни буюрганлиги, “мунаббаткори” – намуналари асосчиси муқовасоз уста Қавомиддин қўлёзма муқоваси устида ишлаш учун тайинлангани, Бойсунқур мажмуа охирига етмасдан вафот этиши ва унинг ўғли Алоуддавла мирзо кўрсатмалари билан албомнинг якунланганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд¹. Шу ўринда “мунаббаткори” атамасига эътибор қаратиш зарур. Ушбу атама айрим тадқиқотларда чармдан кесилган нафис безак сифатида таърифланса², бошқаларида қадама безак сифатида эътироф этилади³. Чармни нафис кесиш технологияси Миср коптлари ва уйғурлар муқовасозлиги технологиясида қўлланилганини таъкидлаган ҳолда, мунаббаткори атамаси Султон Аҳмад Жалойир кутубхонасида қўлланилган ва Бойсунқур мирзо сарой кутубхонасида татбиқ этилган технологияга нисбатан қўлланилган деган фикр билдириш мумкин. Қавомиддин мужаллид томонидан кашф этилгани таъкидланган ушбу технология Бойсунқур мирзо кутубхонаси муқоваларида қўлланилган бўртма безакларни назарда тутган бўлиши мумкин. Чунки Ҳирот муқоваларида муқовасозлик тарихида илк бор зарб билан уриш ёки исканжада сиқиш орқали ҳосил қилинган безакларнинг сатҳга нисбатан чуқур бўлишига, безакнинг бўртиб чиққанлигига, фонда аниқ акс эттирилиши урғу берилган.

Темурийлар билан Хитой ўртасида дипломатик алоқаларнинг йўлга қўйилганлиги натижасида нафақат сиёсий, балки маданий алоқалар учун ҳам кенг имконият – *paedia Iranica*. – New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 2009. – P. 11-14.

¹ Dost-Muhammad. Preface to the Bahram Mirza Album / A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Thackston. – Cambridge. – Massachusetts, 1989. – P. 346.

² Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries / The arts of the book in Central Asia in 14th-16th centuries. – London: Serindia Publications, – Paris: UNESCO, 1979. – P. 59.

³ Dost-Muhammad. Preface to the Bahram Mirza Album. – P. 346.

ларнинг яратилгани Хирот кутубхонаси фаолиятига ҳам таъсир этиб, унда меҳнат қилган муқовасоз усталар ижодида Узоқ Шарққа хос сифатларнинг пайдо бўлишига, жумладан, безак услубидаги ўзгаришларга сабаб бўлган. Хирот сарой кутубхонасида фаолият олиб борган Хожа Гиёсиддин Наққош 1419–1422 йилларда Хитойга юборилган Шохрух мирзо элчилигида Бойсунгур мирзонинг икки вакилидан бири сифатида иштирок этган, Хиротга қайтгач, у тайёрлаган сафар кундаликлари Ҳофиз Абрунинг тарихий асаридан жой олган¹.

Бойсунгур мирзо сарой кутубхонасидаги муқовасозлик ишлари тўғрисидаги бир қанча ёзма тарихий манбаларда ҳам маълумотлар келтирилган бўлиб, улардан энг қимматлиси, шубҳасиз, “Арзадошт” сарлавҳали тарихий ҳужжат ҳисобланади (5-расм). Биринчи марта 1948 йилда профессор Заки Валидий Тўғон (1890–1970) томонидан Истанбул шаҳридаги Тўпқопи сарой музейида сақланадиган “Жунги Якубий” альбоми² саҳифалари орасидан (f.98a) 46x13,5 см ўлчамдаги қоғозга сиёҳ билан ёзилган ушбу ҳужжат аниқланган, 1976 йилда унинг матни таржима ва изоҳлари билан Туркияда чоп этилган³. Шундан сўнг “Арзадошт” турли йилларда қатор хориж олимлари томонидан ўрганилган⁴.

¹ Қаранг: Самарқандий Абдураззоқ. Матлаи садайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд (Масъул муҳаррирлар А.Қаюмов, Муҳаммад Али). – Тошкент.: Ўзбекистон, 2008. – 375-бет.

² Istanbul, Topkapı Saray Library. Hazine 2153.

³ Қаранг: Ozergin M.K. Temurli sanatına ait eski bir belge: Tebrizli Ja'far'in bir Arzi // Sanat Tarihi Yilligi, 1976. – №VI. – P. 471-518;

⁴ Қаранг: Andrews P.A. The Tents of Timur: An examination of reports on the Qurultay at Samarkand, 1404 // Colloquies on Art and Archaeology in Asia, no. 7. – London: University of London, School of Oriental and African Studies, Percival David Foundation, 1978. – P. 167, 179; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 59; Lentz Thomas W., Lowry G. Timur and the Princely Vision. Persian Art and Culture in Fifteenth Century. – Washington, – Los Angeles, 1989. – P. 160 (– P. 364–365, Appendix 1); Ārzadasht / A Century of Princes: Sources

5-расм. “Арзадошт” сарлавҳали тарихий ҳужжат.

“Арзадошт” ҳужжати Бойсунгур мирзо сарой кутубхонаси ўзида китоб ишлаб чиқариш марказини ифодалаган муассасагина эмас, санъатнинг турли йўналишлари бўйича етук мутахассислар тўпланган сарой устахонаси эканлигини кўрсатиши билан ҳам қимматлидир. Унда усталар фақат безакли қўлёзма яратиш билан шуғулланиб қолмасдан, турли-туман бадиий ҳунармандчилик маҳсулотларини яратишга ҳам жалб этилган. Ҳужжат кутубхона раҳбари Камолиддин Жаъфар Бойсунгурий томонидан тахминан 1427–1431 йиллар оралиғида Бойсункур мирзо учун тайёрланган расмий ҳисоботни ўзида ифодалайди. Унда Бойсункурга мирзога муқовасозликка оид тўртта муҳим ахборот берилган. “Арзадошт” матнига кўра, ҳужжат тайёрланган вақтда кутубхона усталари тўққизта асар қўлёмаси устида иш олиб борган, улар-

on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Thackston. – Cambridge. – Massachusetts, 1989. – P. 323–328; Akimushkin O. The Library-Workshop (Kitabkhana) of Baysunghur Mirza in Herat; Tourkin S. Another Look on the Petition (‘arzadast) by Ja’far Baysunguri Addressed to his Patron Baysungur b. Sahrub b. Timur // Manuscripta Orientalia. – Saint Petersburg, 2003. – № 9/3 – P. 34–38; Mihan Sh. On the Meaning of a Fifteenth Century Technical Term in a Timurid Document Associated with Prince Baysonghor’s Library in Herat // Iran, 54, no. 2, 2016. – P. 129–134.

нинг бештаси бугунги кунда дунёнинг турли китоб хазиналарида сақланмоқда.

Бойсунқур Мирзо жуда эрта 36 ёшида оламдан ўтган. Унинг вафотидан сўнг кутубхона катта ўғли Алоуддавла (1417–1460) ихтиёрига ўтади. Бойсунқур мирзо сарой кутубхонасида тараққий этган муқовасозлик XV аср ўрталарига қадар ўз сифатини сақлаб қолди¹. 1447 йил Шохрух вафот этгач, Мирзо Улуғбек усталарнинг бир қисмини Ҳиротга хос ижодий услубларни давом эттириш учун Самарқандга олиб келади, бироқ 1449 йилда Мирзо Улуғбек ўлимидан сўнг устахона иши барҳам топади. Темурийлар китобати, жумладан, муқовасозлик Ҳиротда Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ва унинг вазири Алишер Навоий (1441–1501) яшаган даврда янада юксак ривож топди. 1405 йилда асос солинган Ҳирот китобат муассасаси Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик даврида Алишер Навоий раҳбарлигида фаолиятининг ривожланган ва сўнгги босқичини ўтказди. Юз йил давомида фаолият кўрсатган ушбу муассаса 1507 йилда Шайбонийлар (1500–1601) томонидан Ҳирот эгалланганда йўқ қилинди. Усталарнинг бир қисми Яқин Шарқнинг турли ҳудудларига тарқалиб, ўзлари билан Ҳиротга хос бадиий услубларни олиб кетди. Бунинг натижасида муқовалар Шарқнинг қайси ҳудудида яратилган бўлмасин, уларда Ҳирот услубига хос бетақрорлик яққол намоён бўлади. Бу услуб Ҳиндистон Бобурийлар давлати ва Олтин Ўрдадан ажралган Истанбулда ижодий илҳом бағишловчи вазифасини бажарди. Ҳирот услуби XV асрдан бошқа маданий марказларда яратилган бадиий қўлёзмаларга ўз таъсирини кўрсатди.

Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари арабларнинг китобат, жумладан муқовасозлик технологияси амалиёти-

¹ İnay Ö. Türk İslâm Kitap Sanatında Lâke Tasarımları, Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, 2006. – S. 19.

дан ҳам фойдаланганлиги таъкидланган эди. Мамлук муқовасозлигининг илк босқичлари XIV асрда Мисрда ўз мукаммал кўринишига эга бўлган бўлса, XV асрда Ҳиротда ҳар томонлама фарқ қилувчи бошқа услуб ва шакллар билан бирга уйғунлаштирилган ҳолда, ривожланди. Дастлаб безаклар одатда анча ингичка, унчалик ботиқ бўлмаган чизиклар билан ажратилган, геометрик безаклар ва мавҳум шакллар кенг тарқалган, ўсимликсимон безаклар кам ҳолларда қўлланилган. Безаклар алоҳида муҳрлар ёки асбобларда зарб билан уриш ёки исканжада сиқиш орқали ҳосил қилинган. Безак туширувчи шакллар дастлаб темирдан ва ёғочдан, кейинчалик қотирилган чармдан ясалган, одатда, чармдан тайёрланган шакллар учун туя терисидан фойдаланилган. Ҳирот муқоваларида безакларнинг шакли ва таркибий унсурлари ўзгариб, сатҳга нисбатан чуқур бўлишига урғу берилди, ўсимликсимон безакнинг бўртиб чиққанлиги, фонда аниқ акс эттирилиши кўзга ташланади. Дастлаб муқова жилдларига ҳар бир безакни туширишда алоҳида шаклни ифодалаган темир ёки ёғочдан тайёрланган қолиплар ёки асбоблардан фойдаланиб келинган. Муқованинг турли жойлари учун фойдаланилган индивидуал шакл берувчи муҳр асбоблар битта жилднинг ўзида бир неча ўн мингга ташкил этган. Ҳиротда индивидуал қолиплар ёки асбобларни ишлатишга барҳам берилди. Янги технология кашф этилиб, геометрик ва ўсимликсимон безаклардан иборат анъанавий услубга хос майда унсурлардан ташкил топган мураккаб тузилишдаги яхлит металл муҳр-асбоб яратилди.

Ҳирот мактабининг муқоваларни безатишдаги энг муҳим ютуқларидан яна бири муқоваларда яхлит қолип асбоблар ёрдамида ҳосил қилинган манзарали безак тасвирининг ифодаланиши бўлди (6-расм). Ҳирот муқоваларининг турли хил унсурлардан иборат безакларининг турли манбалардан илҳомланиб яратилган, лекин

	
6-расм. Фаридиддин Аттор (1145–1221) “Девон”и қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Қўлёзма Ҳиротда хаттот Абдулмалик томонидан 841/1438-39 йилда қўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. №270/3059.	7-расм. Жаҳон Малик Хотун (тах. 1324–1382) “Девон”и қўлёзмаси 840/1436-37 йилда Муршид ибн Муҳаммад ал-Ҳамадоний томонидан қўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. Н 867.

уларнинг ўзиган хослиги шундан иборатки, санъатнинг бошқа соҳалари билан боғлиқлик кўзга ташланади. Хитой санъатидан олинган ҳайвонлар, қушларнинг афсонавий ва рамзий кўринишлари ва бошқа турли шакллар билан бойитилган манзарали безакларнинг тасвирланиши муқовасозлик ва миниатюра санъатлари орасидаги муносабатлардан гувоҳлик беради. Манзарада акс этган кўпгина безак ва тасвирлар – аждарҳо, қақнус, олов билан курашаётган ҳайвон, қушлар, булутсимон шакллар, айлана бўйлаб туширилган декоратив чизиқлар, гуллаётган кенг баргли дарахт, қояларнинг Хитой санъатига мансублиги бўлса-да, уларнинг тасвирий услуби Хитой тасвирий санъатидан бутунлай фарқ қилади, уларнинг асл шакл ва композицияси ўша давр Ҳирот миниатюра мактаби учунгина хосдир¹. Ҳирот муқовасозлигида кенг қўлланган шакллар анъанавий мумтоз воситалар даражасига эришган ҳамда китобатнинг бошқа соҳалари билан бир хил

¹ Қаранг: Atila O. Minyatür sanatındaki hayvan figürlerinin sembolik ifadeleri // Sanat - Tasarım Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2. – İstanbul, 2011. – S. 35-44.

бўлмаган.

XV асрнинг иккинчи чорагидан муқоваларда одам тасвири акс эттирила бошланди. Жаҳон Малик Хотун (XIV аср) “Девон”ининг 1436-37 йилда кўчирилган нусхасининг¹ муқовасида биринчи марта инсон тасвири ифодаланади (7-расм). Ҳирот миниатюрасини характерловчи бундай композициялар кейинчалик Ҳирот ва Табризда ҳатто гиламларда ҳам кўзга ташланади². Бу каби ҳолатлар, муқоваларда ифодаланган безаклардан фойдаланиш Шарқнинг турли марказларига тарқалган бўлса ҳам, санъатнинг ўзига хос бу услубининг дастлабки манбаси Ҳирот бўлиб қолди. Темурийлар давлатининг вилоятлари ва марказларида ҳам муқовасозликнинг Ҳиротга хос услуби дастлаб у ерда ижод қилиб, турли ҳудудларда ижодини давом эттирган усталар томонидан кенг қўлланган.

Темурийлар даврида пойтахт ва марказий шаҳарларга таклиф этилган хунармандлар орасида ҳанафийлар билан бирга шиалар ҳам мавжуд бўлиб, шубҳасиз, уларнинг сиёсий-ижтимоий табиати, декоратив безак бериш мавзусига қарашлари турлича эди. Ҳанафийларда ҳайвон, қуш, одам (миниатюрадан ташқари) тасвири кузатилмайди, мавҳум, умумий, маълум услубга солинган, тўқилган ва ўзаро боғланган геометрик шакл, ўсимликсимон тасвирдан таркиб топган мураккаб нақш тури ҳукмронлик қилади. Санъатшунослик адабиётларида арабеска деб аталадиган ушбу нақш тури ҳанафийлик устун бўлган ҳудудлардан кенг тарқалган.

Ҳирот муқоваларининг бошқа бир гуруҳи медальон йўналиши билан ажралиб туради (8-расм). Асосий безакни медальон шакли ташкил этган муқоваларда олд ва орқа жилд маркази бодомсимон ёки айлана шаклидаги

¹ Istanbul, Topkapi Saray Library.H. 867; Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 79.

² Қаранг: Aslanapa O. One Thousand Years of Turkish Carpets. – Istanbul: Eren Yayıncılık Ve Kitapçılık, 1988. –240 p.

	
8-расм. Жалолиддин Румий (1207–1273) “Маснавий” сининг 849/1446 йилда кўчирилган қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Istanbul, Turk ve Islam Eserleri Muzesi. No. 1543.	9-расм. Фаридиддин Аттор (1145–1221) “Девон”и қўлёзмаси учун бажарилган муқова. Қўлёзма Ҳиротда хаттот Абдулмалик томонидан 841/1438-39 йилда кўчирилган. Istanbul, Topkapı Saray Library. №270/3059.

медальон – турунж, шамс билан безатилган, кўп ҳолларда медальоннинг чорак қисми – қўшбанд ҳар бир бурчакда қайтарилган. Медальон шакли композицион услуб араб мамлакатлари муқоваларида анча олдинроқ қўлланилган, бироқ Ҳирот мактабида яратилган янги услуб – муҳр асбоб ёрдамида бажарилган бўртма медальон ва бурчаклардаги нафис безаклар ушбу жуда оддий декоратив безакнинг қимматини оширади. Марказий медальон, бурчакда медальоннинг чорак қисми ва ҳошиялардан иборат композицияга эга муқоваларда геометрик шакллар ўрнига ўсимликсимон безаклар кенг қўлланилди, медальонлар табиат шакллари билан уйғунлаштирилган жимжимадор нозик чизиқлардан ҳосил қилинган. Ҳирот муқоваларининг дастлабки намуналарида марказий медальон ва бурчакдаги чорак медальонлар орасидаги масофа безаклардан холи бўлган бўлса, кейинчалик бутун

жилд композицион тасвир билан қопланган. Аста-секин бу композицион тасвир мукаммал кўринишга эга бўлиб, ҳеч қандай марказий медальонга жой қолдирилмасдан, муқова жилдини тўлиқ қоплаган. Медальонлардан жуда оддий, бадий безатилмаган муқовалардагина фойдаланилган.

Темурийлар даври муқоваларида жилднинг ички қисмини безатишда кўпинча чармдан нафис безак кесиш технологиясидан фойдаланилган. Бу технологиянинг Мисрда копт усталарига, шунингдек, Шарқий Туркистон уйғур хунармандларига ҳам маълум бўлганлиги юқорида келтириб ўтилган эди. Қўлланилган мураккаб нафис кесма безаклар бадий қўлёзмаларни дурдона ижодий асар даражасига етказган (9-расм).

XV аср Ҳирот муқовасозларининг фаолияти юқорида келтирилган техник ва декоратив муваффақиятлар билан чекланиб қолмаган. Биринчи бўлиб Ҳиротда лок тасвирий санъати муқовасозликка олиб кирилган. Мазкур ҳолатга муқовасозлардан кўра миниатюрист мусаввирлар ва наққошлар кўпроқ таъсир кўрсатган. Юқорида қайд этилганидек, Ҳирот китобат муассасаси ташкил топган биринчи йилдаёқ Хитой ва Темурийлар пойтахти ўртасида алоқалар йўлга қўйилган эди. Лок технологиясини Темурийлар давлатига Хитой хунармандларими ёки Хитойга сафар қилган Ҳирот мусаввирларими, ким олиб келганлиги аниқ эмас. Темурийлар даврида Ҳиротда яратилган лок тасвирий санъати қўлланилган муқовалардан еттитаси бизга маълум, улар Ҳусайн Бойқаро сарой кутубхонасида 1478–1496 йиллар оралиғида яратилган (10-расм).

Темурийлар даври муқовасозлигида қўлланилган технологиялардан яна бири муқовани иплар ёрдамида тикилган кашта безаклар билан безатиш ҳисобланади. Бу технология Шарқ муқовасозлигининг тарихий ри-

вожланишида шу вақтгача маълум эмас эди. Истанбул университети кутубхонасида 5470-рақам билан сақланган Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девони¹ унинг замондоши Султон Али Қоиний томонидан тахминан 905/1500 йилларда Хусайн Бойқаро ёки шоирнинг ўзи учун тайёрланган. Муқова жилдининг ташқи томонидаги ва қопқоқ қисмдаги безакларнинг барчаси ипак ва олтин ислар билан қора чармга тикиб ишланган (11-расм).

	
10-расм. Хусайн Бойқаро – Хусайний (1438–1506) “Девон”ининг 897 йил шаъбон/1492 йил май ойида Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган кўлёмаси учун бажарилган муқова. Istanbul, Topkapı Sarayı Library. E.H.1636.	11-расм. Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девони² унинг замондоши Султон Али Қоиний томонидан тахминан 905/1500 йилларда кўчирилган. Истанбул университети кутубхонаси, №5470.

Темурийлар даври муқоваларини безатишда ёзувлардан ҳам фойдаланилган. Муқова жилдидаги ёзувлар муқоваларга қурқ бўлини билан ёпишга, танбалта ажиолиқ ва баъзанглик бағишловчи безак соҳасидаги эришдан ютуклардан хисобланади. Қитоб муқовалари унинг ёзувларини муқоватини ёки селатини, даражаси ра Ёлбе қитқол мақсадида, ак Селатини яланг, 16-рақам ёзув 64, 71.

лар гўзал ҳуснихат, нақш намуналари ва миниатюрага эга қўлёзма намуналарига муносиб қўрилган.

Китоб муқоваларига матн ёзиш қийин ва қиммат иш ҳисобланган, муқовасоз хаттот томонидан ўлчам ва жойга мос равишда ёзилган матнни металл пластинага тушириш учун ўймакорга берган ва тайёр қолип биттагина қўлёзма муқоваси учун хизмат қилган. Бу жараён дастлаб чарм муқоваларда фойдаланилган, XVII асрдан эса локланган муқоваларда қўлланилган, унга матн ёзиш осонлигидан анча оммалашган. Локланган муқоваларга матн хаттот томонидан ёзилган. Муқова жилдидаги бу ёзувларни Куръон оятлари, Фирдавсий (935–1020) “Шоҳнома”си, Румий (1207–1273) “Маснавий”си, Саъдий (1203–1292) “Куллиёт”и, Ҳофиз (тах. 1325–1390) “Девон”идан олинган ва шу каби мумтоз, машҳур матнлар ташкил этган.

Темурийлар даврида яратилган ва бизгача етиб келган муқоваларнинг энг қадимийси Шохруҳ ва Искандар Султон (1384–1415) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида тўғри келади. Форс тилидаги шеърлар тўпланган ушбу “Мажмуаи ашъор” қўлёзмаси 809/1406-07 йил Яздда қўчирилган¹. Қўлёзма муқоваси Темурийлар давлати вилоятларида тайёрланган бўлса-да, унда Ҳирот услубига хослик яққол кўзга ташланади. Муқова тўқ малла рангдаги чармдан бажарилган (12-расм). Муқова орқа жилди ташқи томонининг безаклари сидирға ва зарҳал бўртма тасвирлардан иборат: турунж туридаги медальонда гулли поялар орасида югураётган ҳолатдаги икки кийик; бурчак безакларнинг ҳар бирида биттадан қуён тасвирланган; кенг ҳошия ўсимликсимон безаклардан ҳосил қилинган. Муқова орқа жилди ва қопқоқ қисмининг ички томонидаги безак – хочсимон шаклдаги медальон чармни нафис

¹ Istanbul, Topkapı Saray Library. H 796; ; Ohta A. Covering the book: bindings of the Mamluk period, 1250-1516 CE. PhD Thesis. – School of Oriental and African Studies, University of London, 2012. – P. 462, 458.

кесиш орқали акс этирилган: ўсимликсимон безаклар орасидаги икки тулки тимсоли зарҳал фон устида акс этирилган.

12-расм. “Мажмуаи ашъор” қўлёзмаси, 809/1406-07 йил
Яздда қўчирилган.

Бугунги кунда Шарқ халқлари қўлёзмалари хазиналарида сақланаётган Темурийлар даврига оид муқовалар муқовасозликнинг юксак давридан бизга гувоҳлик беради ва уларни музей экспозицияларида намойиш этиш муҳим масала ҳисобланади. Темурийлар даври муқовасозлигини музейда намойиш этишга оид қуйидаги тавсияларни таклиф этиш мумкин:

1. Музейда “Темурийлар даврида китобат санъати” номли экспозиция ташкил этиш ва муқовасозликни унинг бир йўналиши сифатида ёритиш;

2. Темурийлар даврида муқовасозликка олиб кирилган ҳар бир техник йўналишни илм-фандаги кашфиёт сифатида кўрсатиб бериш. Темурийлар даврида муқовасозликда қўлланилган ва янги кашф қилинган ҳар бир техник йўналишни ифода этувчи Темурийлар даврида яратилган муқоваларнинг муляжини яратиш;

3. Темурийлар даври китобат санъати, жумладан, муқовасозликка оид манба – Камолиддин Жаъфар Бойсунғурий томонидан тузилган “Арзадошт” ҳужжатининг сканер нусхасини музейда намойиш этиш;

4. Темурийлар даврига оид энг ноёб муқоваларни муляжларини ясаш орқали намойиш этиш;

5. Темурийлар даври муқовасозлигида қўлланган асбоб-ускуналарни, муҳрларни, яхлит қолипларни намойиш этиш.

МУНДАРИЖА

Минофаров Ш.Ш. ҚИРИШ.....	3
Холмўжаев С.М. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ.....	9
Ҳакимов А.А. ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ МУЗЕЙИ КОНЦЕПЦИЯСИДА ТАСВИРИЙ САНЪАТ ВА ХУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ЎРНИ.....	13
Минафаров З.И. МОВАРОУННАХР ИЛМИЙ МАРКАЗЛАРИ ҲОЯСИНИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА ВИЗУАЛЛАШТИРИШ АҲАМИЯТИ.....	31
Зийдов Ш.Ю. ИСЛОМ ДАВРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ СФРАГИСТИКАСИ (МУҲРИШУНОСЛИПИ) НАМУНАЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ.....	40
Мадридматов А.А. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНИАТЮРА САНЪАТИ РИВОЖИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОНАТЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАСИ.....	51
Тўраев Х. МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИ ТАСАВВУФ ТАРИХИНИ УРГАНИШ ВОСИТАЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА.....	58
Алимова Д.А. ТУРКИСТОН ЖАДИДЧИЛИГИНИНГ ИСЛОМ ФАЛСАФАСЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА УНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ.....	67
Сўлаймонов Р.Х. ҚАДИМГИ ТУРОН ЁКИ ЎРТА АСРЛАРДА ТУРКИСТОНДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ДИАЛОГИ ВА РЕНЕССАНС ЖАРАЁНИДА ТУТТАН ЎРНИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	77

Бекмирзаев И.Н. МУСУЛМОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА АКС ЭТТИРИШ ТАЖРИБАСИ: ЕВРОПА МУЗЕЙЛАРИ МИСОЛИДА.....	99
Бобёроев Ғ.Б. ЎРТА ОСИЁНИНГ ИЛК МУСУЛМОН ТАНГ'АЛАРИ: АРАБ, ФОРС ВА ТУРКИЙ МАДДАНИЯТЛАР УЙГУНЛИГИ.....	105
Ғуломов С.С. АМИР ТЕМУР ВА ҚАРЛ VI ЁЗИШМАСИ – ЎЗБЕКИСТОН ВА ФРАНЦИЯ ДИПЛОМАТИК ДИАЛОГИНИНГ ЁРҚИН ТАРИХИЙ МИСОЛИ.....	120
Аминов Б.Б. ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ ЭПИГРАФИК ЁДГОРЛИКЛАР: ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТ ВА МУЗЕЕФИКАЦИЯ МУАММОЛАРИ.....	129
Сўлтонов У.А. ВАҚФ ИНСТИТУТИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТИГА ТАЪСИРИНИ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МУЗЕЙИДА АКС ЭТТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	140
Раҳманқуллова М.Б. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУҚОВАСОЗЛИК САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА АКС ЭТТИРИШ АҲАМИЯТИ: ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МУҚОВАЛАРИ МИСОЛИДА.....	147
Гюль Э.Ф. ДЖОЙНАМАЗЫ ЎЗБЕКИСТАНА – ЛОКАЛЬНОЕ СВОЕОБРАЗИЕ И ПРОБЛЕМА ЕГО СОХРАНЕНИЯ.....	167
Қарлыбаев М. АРТЕФАКТЫ ИСЛАМСКОГО НАСЛЕДИЯ КАРАКАПАКСТАНА И ВОПРОСЫ ИХ МУЗЕЕФИКАЦИИ.....	176
Тангиров О.Э. МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ВА ФАН ТАРАҚҚИЁТИГА ОИД МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ.....	190
Худойберганиев Р.Т. МАРКАЗИЙ ОСИЁ КАРТОГРАФИЯ ЮТУҚЛАРИНИ МУЗЕЙДА АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	198

Тўйчиев О.А. ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ЮТУҚЛАРИНИ ЗАМОНАВИЙ ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРДА АКС ЭТТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	211
Салиев Ҳ.И. ИСЛОМИ ҚАДРИЯТЛАР РУҲИДА ШАКЛЛАНГАН ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ ИНЪИКОСИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА	220
Джураев Ҳ.Х. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАТТОТЛИК САНЪАТИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯЛАРИДА ЁРИТИШ МАСАЛАЛАРИ: БУХОРО ХАТТОТЛИК МАКТАБИ МИСОЛИДА	224
Худайбергенов К. “ХОРАЗМ – ИСЛОМ ДАВРИДА” МАВЗУСИНИ МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСИДА НАМОЙИШ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	235
Тангиров О.Э. ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИ МУЗЕЙИДА XIX АСР ОХИРЛАРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТ МАДРАСАЛАРИ ФАОЛИЯТИ ЭКСПОЗИЦИЯСИНИ ЯРАТИШ ВА ЭКСПОНАТЛАРНИ ТОПИШ МУАММОЛАРИ	245
2023 йил 31 январ куни “Wyndham Tashkent” меҳмонхонасида ўтказилган “Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси тарихи музейини шакллантиришга оид долзарб масалалар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси тасвиялари (Ўзбекистон Республикаси, Тошкент шаҳри).....	255

